

Іван Стоцький

ПОГОЛОЧЕНІ
ХЛІБА

СІДНЕЙ — АВСТРАЛІЯ

diasporiana.org.ua

ІВАН СТОЦЬКИЙ

ПОТОЛОЧЕНИ ХЛІБА

(Нариси й оповідання)

СІДНЕЙ 1954

**УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
«ВІЛЬНА ДУМКА»**

IVAN STOCKYJ

TRAMPLED HARVEST

Sketches and Novelettes

SYDNEY, 1954

Printed by the Free Thought
688 New South Head Rd., Rose Bay, N.S.W.

Хай критик не шукає на цих
сторінках великої літератури.

Пишу для поколінь, щоб збе-
регти сліди сталінської епохи.

Автор

ПРОЩАЙ!

Було це літньої гарячої ночі, коли цвіркуни так настирливо тюркали, і туман легесеньким димком слався по землі.

Степан прощався з батьком, матір'ю, братами, сестрами. Декілька разів підходив до матері, цілував і дивився. Хотів назавжди затягнути рідне, дороге, ласкаве обличчя.

А віна така змарніла, така сухенька, з простягнутими до нього руками плакала і все промовляла:

— Сину мій, сину!

Степан стояв, не рухався і вдивлявся в неї, поки батьків голос не зрушив:

— Ну, сину, поспішай.

Споглянув сумні, заплакані обличчя.

Зіхнув, узяв у руки клуночок, що в нього мати поклада цибуло та хліба. Хотів сказати — «Прощайте» — але в горлі щось здушило і виступили слізни.

Повернувся й пішов.

В хаті щось скрикнуло, ойкнуло . . .

За хвилину вибігла мати, догнала його за ворітми, ще раз поцілувала в чоло. Витягла з пазухи засмальцований вузлик і ледве промовила — «На, пригодяться».

Степан взяв і пішов. А вона стояла, ламала руки, промовляла:

— Сину мій, сину!

Слова долітали до нього, краяли йому серце. Він механічно витяг з кишені вузлик і розв'язав.

«П'ятнадцять срібних карбованців» . . .

— Бідна матуся! Ось які скарби залишилися від тридцятилітньої праці для сина.

Ще дужче здушило в горлі.

Ішов чагарником понад ставом. В леваді прохричав пугач. З-під ніг вилетіла сонна пташка, жалібно заскигала, впала в чагарник. Знов тиша. Тільки турботливий місяць, сторож нічних скитальців, старанно освітлював дорогу.

Думки, думки . . .

. . . Осінь. Зелені руна озимини. Соняшний день ткав біле павутиння. Воно розліталося, сідало на дерева, кущі, худсбу, людей. Інколи на сбличчя. Береш, знімаєш, а воно розривається, тягнеться за руками, обличчям, одягом. Було тоді і радісно й приемно. Він ішов з батьком записуватися до школи. В нових чевривиках, у святковому одязі. Який він був тоді щасливий, радісний і навіть гордий перед товаришами.

Вгорі летіли журавлі.

Кррр . . . Кррр . . . Кррр . . . — доносилось сумно.

Що то, тату? — питався.

— То журавлі, сину — ласкаво відповідав.

— А чому вони, крукають?

— Тому, що кидають своє гніздо, свій рідний край і сумують, тужать за ним — пояснив батько.

«Так, сумують, тужать за рідним краєм навіть птахи. А я ж людина!

Запекли слізози.

Нарешті Кораблева вершина, кінець села.

Обернувся, глянув на рідне село.

— Чи доведеться тебе бачити знову? Чи приголубиши мене знову, як голубила в дитячих, юнацьких роках?

Ні, мабуть ні!

Не почую вже приємного скрипу воза! Не за-
дзвенить уже в руках коса, і не відчує запаху бар-
вистих степів. Не зустріну вдосвіта так радісно сон-
ця, не вмиюся степовими теплими дощами.

Прошай! Прошай, рідне село! Ти мене випести-
ло, викохало і своїми простими селянськими звичаями
влило в мої жили любов до Матері — України.

Нахилився, взяв у руки грудочку землі.

— Прошай і ти, земле! Твоя тяжка праця гар-
тувала мої нерви, мій розум.

Благослови ж мене в далеку путь, невідому
мандрівку, між земляками, а можливо на чужині бу-
дувати нове життя.

Обережно заховав у вузлик землю і востаннє
глянув на рідне село.

— Прошай . . .

І посунулась полтавським шляхом стареча хо-
да молодої постаті.

Десь громами відзвивалися гармати.

Постать ~~посувалася~~ все далі й далі на захіл.

ПОТОЛОЧЕНІ ХЛІБА

Роман стояв на межі. Він був у полотняній сорочці, у широких, матнистих штанях і в юхтових чоботах. Від чобіт несло трохи дьюхтем. Роман гладив звислі товсті вуса й дивився на хліба. З-під солом'яного бриля на смаглюватому обличчі розплівлася задоволена усмішка.

Прямо перед ним буяла його праця. Ось кланяється пшениця важким колосом, зеленим морем хвилюється ярина. Ген ~~флоців~~ з флоцівами переливається сінонокіс.

Роман твердими пальцями розстрібає комір. Поздув вітерець, обвіяв його ніжністю і забрався в ярину, колише зелені гриви надутовусих ячменів. Раптом метнувся, завихрив на межі і вскочив у жита, грається колосками, перебігає з колоса на колос. Далі перескочив через пшеницю і знову опинився коло Романа. Вітер приніс запах чебрецю й волошок. — На, пий!

Романові від духмяного степового запаху лоскоче в носі. Він чує, як прибуває сила, як б'є струмом кров.

— Земле, як я тебе люблю! — Пригадав слова батька. «Сину, люби землю, з'єднайся з нею душою і тілом. Лише тоді знайдеш справжнє життя і відчуєш невимовну радість».

Увійшов у пшеницю. Вона стеблиста та густа. Миша не пробіжить. Колос майже чверть.

Роман зриває колосок і кладе його на руку. Рука чує важучість. Лежить гранчатий, золотавочорний.

Остюк скрябає долоню. Колоски високої пшениці торкаються обличчя. Роман відчуває на вусах остюки.

«Буде пудів триста» — міркував, знімаючи остюки з чорного, як антрацит вуса. — «Хвалити Бога, врожай гарний. Коли б лише вдалося зібрати... Фронт недалеко.

Зупинився на сінокосі. Серце радовалося. «Трава в цьому році на рідкість. Вся в пояс. Копиць з двадцять буде. Трохи запізнився з косовицю».

Зняв бриля. Вітрець шархдить-ласкає обвітрене обличчя, куйовжджить чуб. Сонце стіпить очі.

— Боже! Як хороше й утишливо на світі! —

У Романа пробуджується молодість, він пригадує минулі роки Визвольних змагань. Тоді він був ще молодий. Обухом за одним махом бика валив на землю. Найкращий запівайлло був у першій четі першого куреня. За бойові заслуги має Симона Петлюри хрест... — «Коли земле станеш вже нашою?.. Булись, як леви... за кожне обійстя, за кожний морг... Земле, Україно наша! Скільки проплялося крові за тебе?!..

Розмовляючи з землею, викладаючи свої почування Роман прямує на толоку. У травах западпадьомкала перепелиця «Пад-па-дьюм!.. Пад-па-дьюм!..». До неї відгукнувся перепел. «Хав-вах!.. Хав-вав!.. З-під ніг випорхнув жайворонок, він піднявся у блакіть неба й залився співом.

Пройшовши ячмінь Роман спускається на низ і йде м'яким килимом низотрав. Йому наспістріч різрізними тонами співав степ.

Дивився на лози. «Гарна роста. Трохи запашена. Треба сказати Наталці, щоб худоби не пускала в лози.».

Від лози Роман пішов на толоку.

— Де ж це Наталка?.. Худоба сама. Чи не заснула часом?.. От бісової личини дівчина!.. Наталко!.. Наталко!.. — Вона не відгукувалась. Лише луна степом «Наталко!.. Наталко!..».

За хвилину заворушилися лози і звідти вистрибнула Наталка.

— Ти в лозах лазиш, а худоба шкоду робить. —

— Я хотіла, татусю, вас налякати і залізла. А ви вже й почали... — Вона надула губи, але зараз же блиснула очицями й пострибала у лози.

— Татусю, дивись який я вінок сплела! Я й пісню склада до нього.

Весна, весна полоняночка,
що ти нам принесла?

Я дівчина подоляночка,
поклін тобі принесла.

Сонце припікало. Наталка погнала корови на обід. Роман залишився ще. «Треба буде сьогодні з кухви вибрati жито й відвезти до млина... принаймі, щоб вистачило борошна до Спаса». Він, міркуючи, обходив коноплі. Він від конопель ще зайде на грядки, а там вийде на стежку й додому. Слава Богу по службі, вже давно з церкви вийшли. Вже пора й обідати.

За Сагайдачними горами відгукнулися кулемети, і з лісу вдарили важкі гармати. Гармати били просто степом.

Роман від несподіванки розгубився. Він не міг зорієнтуватися хто б'є з гармат і де є позиція бою. Стрільна, що падали степом показували, що смуга бою захопила й Царину. Треба щось робити.

З жита виїхали два вершники й побачивши Романа прискочили до нього.

— Кто есть в селі?

— Ранком були ваши.

— Кто ваші?! А ти кто?.. Ах ти фашистськая морда!.. — вибухнув люттю москаль.

Роман зрозумів, що сказав зле.

— Вас западніков всіх нада вивешати!..

— Та я хіба що... Я лише сказав, що в селі ваші-совети.

А тебе хочеться фашистов?!. — Він потягся рукою до кобури.

— Да брось! Пусть жівъот!..

— Товаришу! Змилуйтесь!..

Глухо тріснув постріл.

Гарматні набої важким стогоном лягали на стеблисті хліба.

Роман лежав горілиць. Йому хотілося пити. У нього в горлі пересохло. Він час від часу розкривав рот й неповоротким язиком облизував сухі губи. З грудей, коли він дихав витікала чорна запечена кров.

Житами замигали із зірками картузи. Солдати пробігли царину й залягли за фосою у корчах.

Бій розпалювався. З корчів частими шеренгами строчили кулемети. Стрільна з голосним виттям перелітали над Цариною і з гуркотом падали за фосою у корчах.

Раптом усе затихло.

Роман із заплющеними очима доходив.

Пахло землею. У хлібах лежали вбиті. На сонці на трупах засихала згусла кров.

За хвилину поповзли танки. Вони вгрузали глибоко в чорнозем і толочили широкими лапами високі стеблисті хліба.

КОЛОНИ ЙДУТЬ...

.... Ідуть колони за колонами: сірі, похилі, безнадійні. Від тисяч ніг Клепачівський шлях куриться хмарами пилиюки, і висока темна заслона затягла небо, глибоко-глибоко аж у хвіст колон. Попеляста тягуча задуха сідає густим дощем на плечі, чуби, легені.

А вони йдуть без кінця, без краю... Чорні, обідрані, голодні. Напружували останні сили, опиралися на плечі друзів, на паліччя, — йшли туди на захід і заповнювали німецькі концтабори.

Йшли, ні, не йшли, а тяглися, лізли і на шляху випивали багна, калюжі, а бурякові поля миттю зникали й чорніли, як після черви.

Їх били ґумами й паліччям. А вони тяглися й тяглися. Зі сльозами, прокльонами, благанням.

Коли ж кінець? За що?..

— Не вернемося, ні, не вернемося, Тарасе. Це звірі, а не люди, — ледве чути з грудей сухі слова.

— Так, звірюки!

І бачить Тарас, що у дядька Юхима пожовклі очі і, як у мерця стислі й бліді уста.

— Дядьку, Юхиме, вже недалеко, кріпіться... Ген видно село... Можливо, відпочинок буде... Беріться за мене...

Юхим опирається на дебелі й широкі Тарасові плечі.

Кру-кру-кру...

Тарас обтирає щораз частіше й частіше піт з обличчя й тяжко дихає.

«Коли б швидше до села»... Дивиться нібрязиними безсонними очима на трофеї.

Не так давно тут шугали танки, грізно дивилися в небо гармати, панцеробої... А сьогодні спустошення — ідуть раби...

«Деж наші Мазепи, Хмельницькі, Петлюри?!...

Нтриться у Тараса серце, болісно дивляться почервонілі очі.

На телефонних дротах висять роздерті гимнастерки, зіпсовані протигази, щматки похідних сумок, стирчать розчахнуті стовпи. Зяють чорні вирви. Тягнуться зміями у невидиму даль шанці, протипанцерні рови.

Якось кумедно розкидані артилерійські передки. Між ними перемішані гармати. Вони, мов пси, що зібралися вити, підняли вгору голови й заклякли. Виліскуються проти сонця занурені носами в землю, з розвернутими жерлами важкі танки. Вздовж дороги симетрично горбіють наїжені бункери. Їхні верхи підьобані і в струпах, наче хворіли віспою.

І до болю смішно виглядає поміж панцерними потворами, білими плямами, чорний димар. Він — як пустельник у пустелі.

Дивна історія! Де взявся цей пустельник у цій родючій країні, країні яблунь, пшениць і синяви неба?...

Тарас не може цього збагнути. Його розум не може примиритися з цим.

«Для чого ж п'ятирічками мучили людей?.. Для кого і для чого ж кували метал?.. Хто винен цьому?.. Хто?..

Кру-кру-кру...

У вічі моторошно лізе велетень-людина, він вп'явся цупкими пальцями у землю і так задубів. Поруч у канаві юнак. Він зовсім ще дитина, розпростер руки й сміється.

Сміється з сонця, з жайворонка, з людей...

З кишені його брудних штанів видніється, на вигаптованій хустині, обличчя дівчини.

Вона теж сміється: Ікес смішне й химерне життя.

В голові зринас наказ: «Товаріші!.. Сжігайте і унічтожайте на путі всьо. Храніте для себя последній патрон. Етім ви спасьоте родіну».

У Тараса на шматки крається серце.

На ланах Європейської Житниці зударилися два закляті модерні вороги і толочать танковими лапами сгеблисті, високі хліба.

На облич'ї як жовч, розпливається гіркою усмішкою біль.

«Знову, Україно, твій степ забіліє черепами і заросте бур'янами».

— Ех, хочби, Тарасе, недокурок де попався, — це авіоконструктор з Одеси. У нього античне обличчя і розкуйовджений, поетичний чуб. Конструктор дивиться ввесь час вниз. Інколи підводить очі й попереду себе зупиняє їх на скривавленій сорочці товариша. Від ходи сорочка у роздертих місцях розходиться і він бачить упоперек спини на білій шкірі чорні криваві смуги.

«Вже довго не виживе» — констатує чи то розум, чи зір, і опускає очі знову донизу.

Спереду ліг хтось трупом.

Заколивалися колони, загупали гуми.

— Та не бий, це ж люди!... — Тарас не доказав, відчув на спині пекучу смугу.

— Льос, льос!.. Швайнел..

Тарас почуває нестерпну біль, сохнуть губи.

— Хочби країельку води... Конструкторе, тікаймо, бо загинемо. —

— Йьос, льос!.. — гупають гумі.

«Яка чудернацька сполука. Гуманізм і сіра гумова палиця... Готи й нова Європа!.. Майн Кампф!.. Як безглаздо й чудно вимовляється у ХХ сторіччі найвищий ідеал людства — «Людина». Ба, її немає, є лише сліпі, сірі істоти... Хто боїться смерти, той завжди буде рабом. Де це я читав? Хто це писав?..»

Тарас напружує мозок.

«Ні, я житиму! Мушу жити!.. Я сьогодні порву кайдани і піду на Голготу за цих плебеїв».

— Тарасе, сину, перекажи дома, що... — Юхим не доказав і повалився безсилий на землю.

— Що з вами?!

Ляснув сухо постріл.

Тіло затіпалося, і Юхим, витягаючись, повернувся лицем до сонця. На переніссі чорніла кривава цятка і лівою щокою гадючилася свіжа кров.

— Завіщо?!.. Що він злого зробив вам?.. — і потекли у Тараса слізози.

— Вбивці! Спи Юхиме... —

— Льос! Швайнє!..

...Масне волосся пасмами спадало Тарасові на блідопляме обличчя і лізло йому в очі.

Назустріч — набої, телефонні апарати, похідні аптечки і з розірваними черевами люди.

Над ними літають круки і сновигають пси.

З неба розпалений диск сонця по-диявольсько-му розпікає повітря. Воно задушливе, млюче, тяжить над землею, і — рідшають у колонах люди.

А вони йдуть і йдуть...

І М Е Н И Н И

У відчинене вікно дивився листатий ранок.

Тількищо зйшло сонце, і прозелень юних яворів одяглася в позолочену митру.

Петро Іванович щойно встав. Ще в нічному халаті та в пантофлях. Він сидів під яблунею на лавці і задоводено вдихав повними грудьми пахощі саду.

Він декілька раз ще вдихає у груди п'янке повітря, відкидає голову на спинку лавки й заплющує очі.

У садах у білому шумовинні пінилася весна. Новітря соткалося ліжними пахучими парфумами. В бузку сироперий скрипаль кінчав недоспівану пісню.

Бузок...

Усміхнулися куточки губ, і попливли біленькою хмариною спогади.

Був тоді теж ранок, але такий, який вже ніколи не прийде. Синьоокий, перетканий пахощами, закосичений квітами.

Там, на тій лавці, із над нею звисли блакитні китиці бузку, сиділа вона, — Ольга.

Він молодий, повний життя, підійшов до неї, уклонився й сів на другому кінці лавки.

Деякий час сидів мовчки. Йому хотілося заговорити до неї. Та вона перша звернулася.

— Скажіть, будь ласка, цей будинок ваш?

— Ні, житлового кооперативу.

Помовчав трохи і додав: — А ви хто будете?

— Я приїхала до тітки в гості! Вона в цьому будинку живе.

'Так вони познайомились.

На прощання виломив гілочку бузку і дав їй. — Візьміть! Хай буде наше знайомство таке усміхнене, як цей цвіт. —

Коли зацвів удруге бузок, вони одружилися.

Скільки радості і смутку вони пережили вкупі!.. Сьогодні вона іменниця...

Петро Іванович встав і пішов у хату. Через пів години він був уже на вулиці.

В місті гомінко й весняно відзвивалися залюднені пішоходи, майоріли дитячими голівками парки.

Розстебнув комір. Чув, як буяла весна.

У крамниці Наталя Григорівна, товаришка його дружини, даючи йому в руки рясну китицю білих троянд, побажала їй щасливих днів та багато років прожити.

Купив ще флякон парфумів і радий повертається додому.

Яка вона буде рада!..

В тюлевій тканині пливли спогади минулого життя.

Ось перші дні одруження. «Любий, давай обое заприсягнемо перед образом, що до смерті не відмовимося від Святої Ідеї Хмельницького, Мазепи, Петлюри, а будемо різними засобами її просувати в люд».

Згадав її оповідь, як вона під час Єфремовщини, коли гриміли скрізь арешти СВУ, вийшла на демонстрацію «октябрських праздніков» з синьожовтою стрічкою.

— Як хороше виглядає на такому тлі комсомольський значок! — захоплюється тов. Коган, секретар комсомолу.

— А хочеш?.. Я можу тобі його причепити. —

...Яка була замолоду, така й тепер залишилася.
Занадто відвerto захоплюється національними спра-
вами

Раптом завили сирени.

Бігли пішоходами люди. Тікали з парків матері
з дітьми, шалено мчали вулицями авта.

А сирени кричали: Літаки! Літаки!

Петро Іванович біг разом з людьми.

Металеві потвори розпнявши широкі крила
йшли на спад. Від моторів здригався небосхил, а синява
неба вкрилася сизими полосами диму, що виходив з
вихлюпних труб.

Нараз шалений гук. Задвигтіла земля і скаже-
но вирвалися в небо вогнянодимові стовпи.

Петра Івановича кинуло на землю.

Коли він встав, дивно стирчав обсмалений бе-
ресг, біля нього лежало два трупи. В кінці вулиці ва-
лував густий чорний дим. На зустріч димові з побіч-
ного завулку вискочили кіннотчики й біля вирви за-
гарцювали.

Він відчув в роті терпку ропувату слину. Шу-
міло у вухах.

В задусі мряки й диму він вбіг до найближчого
бомбосховища.

* * *

Коли Ольга встала, побачила на столі клаптик
паперу, на якому було написано:

«Олю, я пішов до міста. Чекай. За
годину вернуся.

Цілую, Петрусь».

Читаючи цю записку, вона здогадувалася, що
він пішов купити подарунок.

Їй хотілося теж зробити йому приемність. Але яку?.. Одягну те вбрання, що він любить.

Вона підійшла до гардероби, відчинила і стала одягатися.

Яка буде для нього несподіванка! Вона вже не одягала цього ӯбрання від того часу, як директор школи сказав: «Ви краще, Ольго Олексійовно, у ньому не ходіть. Від нього віє петлюрівщиною».

Коли одягнулася, підійшла до дзеркала. Там стояла сгрунка, висока в українському строю панночка.

Бід задоволення розтулилися у неї уста, і показала рівні білі зуби.

Вона глянула ще раз у дзеркало і засоромилася: — Ій бо подумають люди, що фарбуюсь, — щоки ще дужче заглибилися. — Хай думают. Хіба винна, хто такою вродилася?..

Вона стала начіпляти намисто. «Воно мені так до лиця».

Та не встигла вона начіпити його, як завили сирени.

Вбігла до кімнати сусідка.

— Літаки! Тікаймо! — крикнула і зникнула у дверях.

Ольга від страху розгубилася.

В повітрі зашуміли бомби. Вона впала, стиснула зуби і заплющила очі.

Збоку вдарило громом і затріщало. В хаті посипався тинк... Дзвеніло в вухах... У протилежному кутку нявкав жалібно кіт.

Вона вискочила з хати і кинулася до льоху.

Хвостаті бомби, прорізуючи повітря, знову впали на місто.

* * *

Петро Іванович підходив до свого будинку. На його обличчі пробігали нервові зморшки.

Невже!?

Йому хотілося швидше побачити свій будинок, але сусідський двохповерховий будинок його заступив.

Ой! — Кольнуло в серце і засіпало під оком.

Він став.

Чув, як хижаки довбали череп, як хтось надавлював камінням йому легені.

Він стояв, боявся йти далі. Десять далеко від детонацій корчилася земля.

Обтер піт і обважнілими кроками ввійшов на подвір'я.

На подвір'ї скрізь віяло пусткою. Там, де стояла хата, роздертою пащею чорніла піч, поруч зяяла глибока вирва.

Петро Іванович широкими, розкритими очима шукав дружину.

Йому налилися кров'ю повіки й потемніло в очах. Він побачив недалеко в льоху Ольгу. Вона лежала мертвa.

— Олю! Він упав ниць і припав до холодного чола.

— Олю, прокинься!

Вона не чула, вона лежала довга, випростана.

— Олю!..

Він гладив чорну косу, і на білі троянди капали гарячі краплисті слізози.

НА КОРДОНИ

Станція Північна — кордон України й Словаччини.

Чіпка стоїть на роздоріжжі під розпеченим сонцем. З волосатих грудей у нього одна за одною стікають краплі. На животі і на спині сорочка, як хлющ.

А валка і не стоїть на місці і не рухається. Пройде два-три метри і, — стоп. Де зробилася «пробка».

У душному повітрі крики і вереск. До того гамору приєднується неїриємний скріп возів, ревіння прив'язаної до возів худоби й іржання коней. Отой натовп, так можна окреслити цю валку, з клунками, з візками, з валізами, автами тягся, ліз, пропихався на потойбічний беріг Попраду.

Чіпка відсапувався:

— Ну ѿ спека! — Зернистими краплями по обличчі котився з нього піт.

— Пане, візьміть, будь ласка, мої речі! — Чіпка до дядька з щетинуватою бородою, що обперся на полу драбок і курив люльку.

— Візьміть, заплачу!... Дві валізи всього, — небагато.

— Гм! — випустив з рота дим.

— Воно, бачите, можна... та той... конячина вже не потягне. Бачите не віз, а ціла гора, — ткнув пужалном на хуру. — Та ѿ колесо геть чисто розсипалося, двох спиць бракує.

— У мене небагато — всього дві... заплачу. — прохав Чіпка.

— А звідки ви?

— З Волині?.. Дубно, чули?

— Гм! Земляк, та й ще й близький... Що ж із вами зробити?! Ну, коли примостите де, то кладіть!

Чіпка з великим зусиллям примостила вилізи. Але ще не встиг подякувати землякові, як затріщав задок і віз із тріскотом перевернувся в рів.

Автомашина, що зачепила воза зупинилася. Це — гестапо. З кабіни виглянули голови. Одна у білій підв'язаній хустці, друга з орлом на картузі. Особи переглянулися, засміялись, і автомашина рушила.

— А щоб тебе, бусовіре, перша куля не минула! — збираючи порозривані клунки, молодиця лаялася.

— Він зачепив, перекинув і поїхав, а я що тепер робитиму, коли в колесі всі спиці вискочили — бідкався земляк.

— Іроди, а не люди! — додав юнак у мазепинці.

Коли Чіпка добрався з валізами до митниці, перепусток уже не давали. Чіпка вирішив ночувати в тих хатах, що стояли під горою.

Він залишив при дорозі валізи і пішов прохатися на ніч.

— Кто пан ест? — питала з лукавими очима жінка.

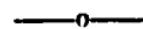
— Українець.

— А для чого, пан уцека?

— Як для чого? — здивувався Чіпка. — Німаки витнали.

Впustила ночувати.

— Там, в стодоле, на сянє!

З глухим гуркотом пірнуло в гори розпечене сонце. З Попраду залягав густий туман, а з гір тягло гірською прохолодою.

Чіпка роздягся і змучений не зчувся, коли заснув.

У хаті фольксдойча зловтішно усміхалися обличчя присутніх.

— Мувіш, українець?

— Так.

— Мувілась, же вистемпує пшеців Гітлерові?

— Так. Слишалам сама.

Вийшов з хати в зеленій уніформі, озброєний. Рипнули в клуні двері.

— Морда бандитска, вставай! — ударив носком чобота.

Чіпка від удара скочився. Перед ним стояв гестапівець і держав пістолі.

Виходзь! Розстелям!..

Чіпка м'яко стукає босими зраненими ногами по холодній росі. Спокійний і байдужий. Тільки болюча думка: Не чекайте свого батька, він забарився в горах.

— Стуй!

Чіпка став.

— Обруць сен!

Чіпка повернувся.

Блиснув вогник з пістоля.

Притихла ніч, наїжилися кущі... Глухий постріл луною відгукувся у горах.

Знову тиша.

З-за хмар виглянув, як злодій поблідлий місяць і освітив мерця.

На землю впала зірка.

То, кажуть люди, душа.

НА ЧУЖИНИ

Нудне місто, і сіре баварське небо. Спадає лист,
снується приморозь, і дихає сонно день.

Степан йде до міста і бродить вулицями.

Бродить, а чого? — Не знає. На серці туга, смуток.

Він стулює повіки і супить брови. Рідний край...
Раптом знайомий голос. — Степане!

Він оглянувся. Ні, ніхто не кличе.

— Степане!

Він зупинився. Теж не видно нікого.

Чужі постаті, обминаючи його, дивилися йому в обличчя.

Хто він? Звідки він прийшов і чого шукає?

Степан розгублено стояв. Настирливо звучить у вухах «Степане».

Та раптово з усіх сторін почулися голоси: — Степане! Степане!..

Степан здригнувся. Як в лихоманці у нього тряслося тіло. Під ногами хитався пішешод.

Він кинувся з цієї страшної і чужкої вулиці за місто. Затулив вуха і тікав.

Зупинялися німці й дивилися. — Чужинець...
Хто тебе кликав? Чого прийшов?..

Коли Степан зупинився, перед ним Лех котив свої зеленуваті води. Степан сів над річкою і дивився на води. Боліла голова.

Побіч нього німець копав город. Руда, в ластовиннях на лиці, дівчина знімала з тичок огудину.

Позаздрив. — Які щасливі!

Під ногами зеленіє подорожник. Степан зриває листок подорожника, дивиться на нього і поволі роздирає на шматочки.

Його життя скінчилося. Але прийде весна, оживе подорожник і листок знову зазеленіє. Так, оживе подорожник і листок зазеленіє... Але чи прийде мені весна?

Сідало на захід сонце. Затягувався холодною імлою день.

ДРУЖИНА

Тъмно світиться місто.

Я сиджу в кімнаті і дивлюся крізь розбиту шибку на світло військових касарень. Настирливою мукою думки нагадують Батьківщину і гнітять душу. Беру щоденник, перегортая й читаю:

«Я об'їздив уздовж і впоперек українські землі. Заглянув у кожне село, в кожну хату. Знайомий з багатьма дівчатами, але чарівнішої за Тебе не бачив ніде».

Була неділя. Я збиралася на Рось купатись. Раптом відчинились у кімнату двері, і на порозі з'явилася дівчина. Вона була в голубому вбранні, мала тоненькі, рівні брови, маленькі рожеві уста, великі чарівні очі та ніжні білі руки.

— Пробачте! — було перше її слово, — Я не знала, що тут мешкає чужа людина.

— А ви хто така?

Вона опустила довгі, густі вії, а лице налилося малиновим наливом.

Все таки від неї я довідався, що вона племінниця моєї господині і звуть її Катруся. Але де живе, так і не сказала.

Коли прийшла Марія Онукрієвна, я зараз же запитав, чи є в неї племінниця, та де вона живе. Але в хитрої господині тяжко було допитатися. Тільки тоді, коли я показав флякон пахощів, вона почала:

— Бачите зелений лісок? — і показала пальцем. — Праворуч від нього лежить озеро. Ген видно верби... і два явори. Там і живе та дівчинка, що вас зачарувала.

На Рось я вже не пішов. Казкова дівчина стояла передо мною в повному розквіті своєї краси, а в вухах, як янгольський спів, ніжно тримтів співучий голос.

У середу Марія Онуфрієвна захворіла, — під таким приводом мав я познайомитись, — але Катруся не прийшла.

І коли прийшла друга неділя, я одягнений у новий костюм, у жовтих черевиках, напахощений, одержав від Марії Онуфрієвни лист до Катрусиної матері і, радий, подався стежкою, що вела житами до яворів.

Дорогою обдумував, з чого краще розпочинати розмову. Спочатку запитаю, як спалося, як здоров'я, що читає.

Скінчилися жита, і стежка побігла низами до озера. Починає частіше битися серце...

Ось верби ті, що показувала Марія Онуфрієвна. Ось і верболози ті, що ледве-ледве з вікна виднілися. Але тут вони буйні, високі.

Підходжу і хочу виломити лозину, та зупинився.

У воді стояла струнка, висока, гнучка дівчина. Вабило очі голубе купальне трико, що із цільно обхопило лінії тіла.

Ось вона вийшла на берег. Легка, еластична, свіжка. Поставила на камінь виточену з бронзовим відтінком ногу і хлюпаче водичку на неї.

— І є ж на світі такі красуні! Ні, це не дівчинка, а русалка!

Вона перестала бавитися і випросталася. Поганалися білі, як сніг, зуби і щасливе, дитяче обличчя

усміхнулося до сонця. А блискуче густе каштанове прядиво, що буйно розсипалося на плечах і звисало аж до землі, викликало спомин про русалок.

Русалка... Такі бувають тільки русалки...
В синю далечінь пливли білі хмарки...
А вона, як лілея, красувалась у воді.

* * *

Через два тижні я таки познайомився з нею, а ще через два вона була у тітки і затрималась.

Увечері проводив додому.

Йшли спочатку мовчки, а потім розбалакались.

— А ви любите вечори? — запитав.

— Люблю... — І опустила до низу, так само, як тоді, довгі, густі вії.

Заливався в саду співом соловейко.

Біля яворів трохи зупинилися.

Мені хотілося пригорнути її до себе. Але... я тільки стояв, дивився у чарівні очі і милувався. Я боявся доторкнутись до її ще чистих, непорочних уст, що крім матірних поцілунків, інших не знала.

— Івасю, я буду йти. Мама лаятимуть, — подала руку.

Я стиснув її і почув, як раптом щось розплівлося по тілі.

Потім було в кінці літа.

Дрімав спокійно вечір. В небі миготіли зорі і світив місяць

Ми сиділи на лавці в садку. Говорили про навчання, а потім замовкети.

Десь шарудів вітролець. З квітника піяло гвоздиками та чорнобривцями. А садок приносив запах яблук.

Я був розхвилюваний і запахом саду і пахощами квітів.

— Катрусю! — обняв її за стан.
Вона не пручалась. Тільки чув, як стукало її
серце.

— Катрусю! Я вас кохаю!
Її серце ще дужче застукало.
— Катрусю, я вас... — І поцілував в уста.
— Пустіть! — вирвалась із обіймів.
— Як вам не соромно!
Потім додала:
— Я більше до вас не прийду. Прощайте! —
І, як шелест вітру, зникла в саду.
Мені було неприємно.
— Катрусю, Катрусю! — ще раз покликав.
Не відгукнулась.

Тільки вітер бавився у квітнику і цілував то
гвоздики, то чорнобривці.

* * *

...Коли ми одружились, була пізня осінь. Падав
лапатий сніг і низько пливли білі хмари.

О, яка вона того вечора була радісна, весела,
щаслива!...

Виймаю обережно, як святість, фотографію її
цілую.

Люба, дорога дружино, де ти? Чи живеш ще
на світі?

На фото падає слізоза...

Люба, дорога дружино, де ти?...

ЧУЖИМИ ДОРОГАМИ

(З моого щоденника)

2 лютого 1949 року пізно ввечері я виїхав з Людвігсбургу. Знову проїжджаю через Августбург і сказав йому останній раз «Прощай!».

Хоч ти й був для мене відчимом, але мені тебе шкода, бо я разом з тобою переживав найтяжчі роки, які колинебудь зазнавав ти в історії Німеччини. Хоч ти й робив мені кривду і завжди дивився на мене холодно та нелюдяно, я тобі прощаю, бо не тільки я, а й ти корчився в судорогах голоду, руїни і безробіття.

Прощай і ти німецький народе!..

Який ти був гордий і зарозумілий, коли топтав кованими чобітами, наші родючі землі, і який ти став тепер... Чи пам'ятасяш, як твої солдати, потоптавши наші священні традиції, гвалтували наших дівчат, а після реготалися?.. А зараз твої дочки — найвища нація у світі — так швидко і так низько впали морально. Глянь! — Ще не зайшло сонце, а вже 14-літня Герда й горбонос Ельза, дружина колишнього старшини есесівця стоять на розі й чекають мурина.

Відходжу від вікна. Чув, як всередині моєї зраненого серця прокидався біль ненависті.

О 8 годині ранку переїхали кордон. Похолодало. З кожним кілометром стає більше снігу, мороз щораз завзятіше гаптує вікна. Треба зауважити, що наші вагони отеплюють дбайливо, і приємне тепло хилить до сну.

Я вигідніше сідаю і заплющаю повіки. Моя уява створює за вікнами сиотрську зиму. Куле рівномірним коливанням похитується і поволі мене заколихує. Я чую, як відрізуються мязи і нерви і чую, як потіл розпливається мяка теплиць фізичної втоми.

Люлі, люлі сину
Виростай скоріше,
Боронить Вкраїну
люлі, люлі сину...

крізь сон чую материну колискову пісню.

В Інсбруці двохгодинна стоянка. Я підходжу до вікна, відсуваю шибу і дивлюся на засніжену станцію, на похмурі сірі будинки.

Інсбрук... Сковзнула по обличчі холодна тінь. Зринули спогади.

Передо мною знову, як на екрані, Братислава. Були останні дні. Місто жило евакуацією, бомбардуванням, відступами. На Дунаї день і ніч міст брязкотів ланцюгами. Інколи налітали «хижаки» і дъобами, намацували об'єкти. Тоді прожектори свердлили небо, а місто палахкотіло пожежами.

...Ранок. Блідий, невиспаний. З Дунаю піднімався випар води. Наїжений багнетами град Слави залягав у непроглядні густі тумани. Ледве-ледве крізь затужавілу холодну мряку виднілися електроліхтарі. Десять на сході від детонацій здригалася земля.

Я пробрався (щойно втік з шанців) жидівським провулком і непомітно шмигнув у бічну вулицю. -- А там ще одна вулиця, і вже буду біля Дунаю, -- міркував собі. Але не встиг ще пройти бічної вулиці, як гаркаве «галть!» мене зупинило. Після перевірки документів мене приєднали до групи і під конвоєм погнали за місто копати шанці. По дорозі ще одного затримали. Він виявився земляком — з Полтавщини.

Дорогою розповів свою трагедію. — «Нас було троє. Я, дружина й дочка. У 1942 році, замість дочки, поїхала на каторгу до Німеччини дружина. А рік пізніше, перед відступом, німаки наше село спалили, а селян евакуювали. Я з дочкою працював ввесь час на копанні шанців. У селі «Х» дочка заховалася у комору. І коли нас перерахували, не вистачило її. Кинулася шукати. Знайшли, і на моїх очах розстріляли. Через декілька місяців я втік... І вже три місяці, як вибираюся з фронту і нікак не виберуся... Хочу добратися до дружини. Вона працює в Інсбруці». — Він відвернувся від мене, і ми довго йшли мовчкі. Коли зустрілися поглядами, я побачив у знайомих очах слізози. — Звірюки, а не люди...

Біля другої години дня пішов заливний дощ і спустилися низько хмари важкі, чорні. Вони коливалися, клубочились і спускалися щораз нижче й нижче; ось-ось зачеплять димарі, дахи, впадуть на землю і покриють її тъмою. До страшної зливи приєдналися з південно-східного боку міста кулемети, а через хвилину, розірвавши на шматки лаву чорних низьких хмар, заревли важкі гармати.

Здавалося, прийшов кінець світу. По шкірі пропігав мороз, і тіпалося тіло. Нелюдський страх все більше й більше опановував мною. Назустріч, розвертаючи мокру землю, сунулися «пантери», гармати, панцеробої, зенітки. Між ними, як сміховисько, плуталися коні, авта і забруднені людські механізми.

Увечорі нас, змучених, мокрих і голодних, пригнали до шанців; вірніше на передову позицію.

Скрізь ями, глибокі вирви, валялися трупи. Падав дощ. Хотілося їсти. Над головами рвався метал...

Цього ж вечора я втратив товариша — земляка. Він лежав горілиць і тримав у випростаній задублій

руці світлину. Його страшні очі німо дивилися в небо...

Дорога землячко! Чи ѹ досі стоїш біля військової брами й виглядаєш іх?!. Не чекай! — Вони не прийдуть.

Потяг непомітно рушив і почав віддалятися від станції. З печі паротяга валив густий дим і наче свідомо, ховав від мене станцію і місто, щоб не роз'ятрювалася рана спогадів. По обіді день пройшов швидко. Грав у шахи, фотографував краєвиди й читав. Надвечір переїхали австрійсько-італійський кордон. Тут поїзд зупинився. Маленька, занесена снігом, станційка. В тунику, вигнувши свої ребра, стояли кистяки — вагони. Війна й тут залишила сліди. Ніде не видно ні душі. Гори, сніги й смерека... Це — Альпи. Альпи з своїми стрімчатими сніговими горами і незвиклою для наддніпрянця-степовика тишею.

Стояли декілька годин. Треба було змінити обслугу, оформити документи на дальший рух і, саме головне, що торкалося нас - дипістів — це перевірка валіз. — Чи суворий буде контроль? — питав себе кожний. Ходили чутки, що італійці відбирають не лише фотоапарати, цигарки, а навіть і перстені. Раптом хтось крикнув: — Біжать, біжать!..

По декількох хвилинах наші вагони були оточені італійською прикордонною охороною. Ставало страшно й моторошно. Хтось пустив чутку. — Відбирають фотоапарати! Скоїлася метушня. Я теж тримаю в кишені у руці фотоапарат. — Деж його заховати? Що з ним зробити?..

Італійці вже у вагонах. Сіроблакитний одяг. Білі великі кокарди на картузах і бліді чорняві обличчя.

Хтож перший стане жертвою?.. Але на преве-

лике наше здивовання, вони зайнялися виміною німецьких марок. Яке їм діло до чужих валіз? Дома родини, діти, їх треба прохарчувати.

Я дивлюся на їхні милі наївні обличчя і спостерігаю торгівлю. Але, чим більше придивляюся до їхньої торгівлі, тим більше розчаровуюся. І, нарешті, Римська держава зникає, я бачу лише циган і шатра.

Поволі рушаємо далі. Знову гори, ліси, смерека. Знялася метелиця — сніжило. У нас у вагоні зіпсувалася теплопроводна рура — холод страшений. Хочеться тепла і спати, докучає ревматизм.

Ранком встаю невиспаний і виснажений. Якась станція в горах. Де-не-де сногигає жива ісгота. Трохи сніжить і морозно. Роздали сніданок. Після сніданку наше купе почуває себе дуже добре, навіть забули про холод.

А поїзд пролітає яри, прірви, з'ється поміж стрімчатими горами, зі свистом летить в тунель. Скільки треба років наполегливих зусиль праці, щоб прокопати такі довжолезні тунелі?!. Переїхали ще один тунель і відчули тепло. Висуваємо у вікна голови. З'явилися кактуси, зелені земля, усміхається сонце. На горах бекають сивововні вівці, над ними, у національному одягові, чатує похмурий чернолицій чабан. Ген, дорогою, верхи на ослі, їде жінка. Вона ввесь час виймає з жовтих гнилих зубів довгу чорну люльку і покрикує на ледачого осла. Ліворуч, на огороді неогородженому, де замість тину, стирчить декілька кілків, біля ясел маячити сіра маленька, з довгими рогами, тварина. — То окс, — підказує мій товариш. Ми від широго серця регочемося і з миршавого «окса», і з ледачого осла, і з екзотичної жінки.

Напроти нас, підставивши під італійське сонце симпатичне обличчя, сидить юнак. Він задоволено усміхається й хапає на повні юні груди пахуче південне повітря. Я переводжу зір з юнака на схід, де в синіх небесних водах височить шапкою, без всякої рослинності, гора; а нижче, сріблиться річка.

— Який різкий контраст? — звертається до товариша. — Вгорі — пустеля, в низу — в зеленому оксамиті річка.

— А все таки Італія — бідна країна, — говорить юнак. — Проїхали більше, як шістьсот кілометрів, і ні села, ні міста. На горі та в яругах, дві-три хатки або при шосе кілька сірих кам'яних будинків.

— А, справді, де та оспівана поетами, прекрасна Італія? — звертається до мене мій товариш.

— А хіба то не краса!.. Глянь! Ген, під самим небом на шпилі — хатки. Господарі тих хат кожного дня розмовляють з хмарами. А ранком, коли внизу все спить непробудним сном і червінець-сонце цілує золотові стріхи і ніжно стукає у двері; самітник - вівчар стає на схід лілейнорожевому тремтінню, кладе на скрипку чорне колюче підборіддя, і тоді плаче скрипка, плаче ранок і глачути гори... Хіба це не краса?!

Чим далі на східній південь, тим стає тепліше, а гори переходятуть у плосковерху рівнину, що рясніє підстриженими деревами.

По полуздні під'їжджаємо до Риму. Я з жадобою дивлюся у далечінь. Пам'ятки, катакомби, Собор св. Петра, Санта Марії Маджіоре... Думки народжуються, скупчуються і сягають у давнину.

— А чи правда, що Собор св. Петра є найбільший у світі і будувався 179 літ? — звертається юнак.

— Так, його довжина 185 метрів і містить в собі до 70.000 народу, А будувався він з 1447 року по 1626 рік.

— А чи підемо на те місце, де Нерон розп'яв Апостола Петра?

...Ось руїни муру. Поїзд рухається поволі. У вікнах сотні голів. А де ж Рим!.. Але він залишається далеко праворуч. В далечині видніються чорними цягками будинки. Серед них, білою горою, велика башня Собору св. Петра. Шкодуємо, що не бачили Риму. Але задовольняємося тим, що є. Руїни муру й колон тягнуться далі й викликають у пам'яті історію Риму.

Я дивлюся на зруйновані колони — не затерпі сліди римської культури і несподівано запитую товариша.

— А чи може дати зматеріялізований світ невмируще мистецтво?

Він мовчить і довго дивиться на колони.

— Я думаю, що найбільшим рушійним чинником створення невмирущого мистецтва це — віра в Бога, любов до краси і свобода людини. Сталінізм не має ні першого, ні другого, ні третього.

Я чомусь згадую концтабори. І мені хочеться кричати. Кричати так, щоб почув ввесь світ.

— Я вам покажу невмирущі сліди Сталіна, — відзвивається сусід.

Він підійшов до валізи і довго там рився. Нарешті, взяв звідти папір і вийняв з нього вчетверо згорнений аркуш.

— Слухайте:

«Любі, дорогі родичі. Пишу цього листа і за сльозами світа Божого не бачу. Від того часу, як нас вислали на північ, пройшло більше двох років, але я думкаю й духом в Україні.

Коротенько за все і всіх.

Нам дуже важко. Край непривітливий і суворий. Сосна, сніги і ведмеді. Холод, голод нищить нас сотками. Римаренкової родини вже немає: вимерла з голоду. Наша мати теж умерла.

Боже, як вона перед смертю побивалася. Все згадувала Ольгу. Батько попав під поїзд і йому відрізали ноги. Лежить тепер у Котласі у лікарні. Напевно невиживе. А дід, дід збожеволів. Його навіть до лікарні не взяли. Вивели за бараки і розстріляли. Дядько Сергій сидить за втечу в ізоляторі. Мені пощастило попасті до кухні. Нічого, але дуже скучно за Ольгою.

Дуже прохаю, коли одержите цього листа, напишіть, де Ольга, а також передайте їй листа.

Передаю цього листа Опанасом. Сьогодні він тікає з цього пекла. Щасти йому Боже!

Привіт здалекої суворої Півночі.

Зінченко К. 25 червня 1932 р.».

Він згорнув у четверо потертій, пожовклив аркуш і, як святиню, обережно загорнув у папір і заховав у валізу. Лист навіяв сум.

Кожний думками перенісся на Батьківщину...? ...? ...?

Хтось у сусідньому купе сказав: — Приїхали! Баньйолі!..

ХУТОРИ ГОРЯТЬ

1921 рік...

Чорне небо, чорні степи, чорні хутори.

В такій ночі розперезена революція висилала своїх синів на полювання.

І хижі кощеї вилазили з чорних нір, і в лозах вибухали постріли. Їм у відповідь відгукалися інші.

Тоді починали палахкотіти хутори.

• • •

Хутір спав.

Він припав до землі, прищулився і завмер. Дуби, явори, берести, як кістяки мерців костеніли стовбурами у тьмі і видавалися ще чорнішими.

Постаті, озброєні обрізами, підкрадалися вовчицею.

Підбіжить каракувата постать, зупиниться, і тихий свист... Тихий бандитський свист...

За нею друга, третя, четверта...

Вони чули близьку поживу. Та нечув загрози хутір. Стомлений денною працею він завмер, — спав.

П'яні осатанілі постаті все ближче й ближче.

З підземелля виринули контури настобурчених повіток, хати, клуні, комор.

Вбивці перевірили зброю.

Ніч зробилася ще чорнішою.

— Товариші, діяти рішуче і без жалю, — хрипкий голос старшого.

— Гі-гі... А вчора що, погано?! Гі-гі-гі...

Перелізли через тин, зупинилися біля хати.

Почулися матюки і брязкіт розбитих шибок.

Дзень, дзень, дзень... розсипалося під ногами. Наче плакали: Не губіть. Він звичайний собі гречкосій.

За брязкотом почувся постріл.

Стрепенулася ніч. Прокинувся хутір.

Намацував старий Назаренко в кочергах різак.

...в три Господа!.. Відкрий!

Знову постріл.

Вдарило сухим повітрям. Засмерділо зіпсованими яйцями.

Під столом в кутку тримали діти. Біля них мата шептала молитви.

Старий Назаренко перехрестився і став з різаком на лаві біля вікна. Спокійний, зосереджений.

...в Богордицю, Христа Бога... Відчіняй!

Вогні пронизували хату.

Дим залазив у вічі і давив у горлі порох.

— Товариші, лізьмо у вікна. — Заскріпила віконниця.

Назаренко затремтів і щосили вдарив різаком туди, де заскрипіло.

Відчув, як різак вгруз у щось м'яке.

За стіною на землю щось повалилося.

Так, так, попав...

— Ти, куркулю, шаблюку викинь... в три Господи!..

Заблискали постріли у вікна.

Вогонь обпалив старому Назаренкові обличчя.
Щеміла трохи шкіра, моргали та мружились очі.

Раптом освітилося подвір'я і сніп світла бризнув у хату.

— Старий, хата горить! — скрикнула мати.

Вискочили з-під покуття діти й кричали:

— Татусю, татусю!..

Посеред хати, склавши докупи долоні, стояла мати.

Інстинкт наказував щось діяти. Але що?.. Що і як?

Назаренко метнувся в сіни до дверей. Але двері не відчинялися. Ще раз сівнув засувом.

Так. Вбивці знадвору взяли на клямку.

Душогуби!..

Назаренко кинувся знову в хату.

— Оксано, Оксано! Викидаймо хуткіше дітей за вікна!..

Але не встиг він пересадити через лутку першу дитину, як почувся постріл: обважніле тіло дитини впало на призуб та зсунилося на землю.

— Звірюки!..

— Тату, татуню! — кричали і тулилися до чього діті.

Що робити?! Він на мент зупинився, та крики дітей примусили діяти.

Він скопив знову дитину і пересалив за вікно.

Воно впало, та миттю скопилося, і батько побачив, як замиготіли прудкі ноги.

— Тимку, в садок утікай, у садок утікай! — кричав Назаренко.

Лунали постріли, палахкотіли стріхи...

А батько кричав: У садок, у садок у тікай!

— Ой! — Тяжко застогнав старий і трупом повис на лутці.

Бігали по хаті діти, кричала мати.

Та ось заворушилася покрівля і палахкотливе море вогню з гуркотом та тріском впало на стелю. Червоні язики підекочили в небо і запалахкотіли ще дужче.

— Рятуйте!.. Рятуйте!

Одчайдушні вилетіли з хати крики й затихли.

* * *

Зійшло сонце — невиспане, бліде. В'яло кинуло промінь. Він холодний, сковзький, якось дивно ліг на заплаканий степ.

Сердився ранок і супив брови. Сулив брови, що не виспався.

Росяно, вогко і холодно...

З Назаренкового хутора тягло згарищем. В селі кричали півні.

Сонце піднялося вище. Але ще росяно.

Тихо...

Кочубейським шляхом журно скрипів немазаний віз.

* * *

На шпилі під межевим стовбом сиділо років восьми хлоп'я. Полохливе, бліде, зморене. В одній

сорочинці та штанятах. З-під обсмалених брів у нього боязко блищають очі. Воно скандзюбилося й тремтіло.

До нього прямував межею у солом'яному брилі дід.

Хлоп'я побачило діда, миттю втягло голову в плечі й притаїлося: — Воно побачило людину.

— Не бійся, хлопчику.

Хлоп'я дивилося на діда боязко.

— Чий ти?.. Чого мовчиш?

Воно мовчало. З насуплених брів недовірливо блищають очі.

— Ну, скажи, звідки ти? — питався дід.

Не відповідало. Лише щохвилини шморгало носом.

— Ну, скажи, чий ти? Де батьки твої?

У хлоп'яти з'явилися на очах слози.

— Там — кивнуло голівкою туди, де стояли без дахів задимлені стіни.

Дід кліпав очима.

Перед ним чорнів згорілий хутір. Від нього сунулася важка чорна стіна диму.

— Як тебе звати?

— Тимко.

— Тобі холодно?

— Холодно, дідуню.

— То ходи до мене.

Воно вагалося.

— Ходи, ходи. Не бійся мене.

ма б серце вкраяла для неї. І мати метушилася і ста-
Хлоп'я піднялося і дому дивилося на згарнище.
— Я до мами хочу.

К А Т

Гнида йшов вулицею, подертими чобітими місив багно й мимрив щось під ніс. За ним бігла дітвора й кричала: — Дядько Гнида! Дядько Гнида!..

Тоді Гнида зупинявся, обертався до дітвори й варнякав незрозумілі слова. Діти підстрибували, хапали його за поли й викрикували:

Дядько Гнида у шинку
Його жінка на замку!.

Жінка... Хай знає, як Лаврентія шанувати...

Ходить Гнида з восьмушками,
А Марина з синяками!.

викрикував Оверків парубчик, а діти верещали й підстрибували.

Гнида не витримував зневаги й ганявся за дітьми. Потім він падав безпам'ятний під тин і спав. А жінка ходила з кутка на куток, питала: — Чи не бачили моого ледацюги?

Коли в рівчаку забурчав струмок і з радістю й журбою летіли на північ журавлі — прийшла весна і, на своїх крилах, принесла синьожовті пропори.

В кожному селі, підожною стріхою мужик брা঵ у зашкáрублі пальці Перший Універсал і читав.

Одного вечора на змилених конях заскочили до села у гостроверхих шоломах вершники. Вони реквизували гуси у священика й гуляли. Пив із ними й Гнида. Відтоді почалися в селі арешти, а на Гниду говорили — донощик.

За день перед Різдвом знайшли Гниду біля млина підстрелиним. Його відвезли до повітової лікарні й більше в селі не бачили. Ходили про нього різні чутки. Говорили, що вмер у лікарні, казали, що прадуює в «чека», а Степаненків Михайло божився, що бачив при тюрмі.

Минула патрониста революція, стихли обрізи і настав спокій.

Про Гниду ні слуху. Марина тяжко працювала. Лише одним вона була щаслива: її мрія здійснилася. Дочка аж до інституту довчилася.

Проминув 1933 рік, і прийшла єжовщина.

Одного дня приїхала Уляна. Єдина донечка! Їй назустріч матірня ласка, і будень став святом. Мати викладала їй думки, розповідала про новини, намагалася нічого не забути. Вона ніби була винна в доччиній відсутності й хотіла відкупити свою провину. Матері здавалося, що мало привіту для дочки — во-

новила на убогий стіл усю свою заможність.

Уляна з болем ковтала житний хліб і съорбала рідкий борщ.

— Їж, їж дочко! — припрошувала, і слози ме-рехтили.

— На закуску я подам яечок. У мене дві курочки є, там такі несущі.

Улянине горло персхоплюють спазми: дві курочки...

— Дочко, а чи надовго ти приїхала? А чи тобі там не сумно? А чим ти будеш, як вивчишся?

Наука в інституті здалася матері вічністю. Вона ніяк не могла зрозуміти, як це її дочка провчилася аж три роки і ні одного слова не промовила по-панському. Невже на те штокання так довго треба вчитися? Одного разу вона навіть запитала її, але Уляна лагідно і спокійно, щоб не образити матір відповіла: — Мамо, про це треба багато говорити... Колись зрозумієте...

Увечері коли лягли спати вона помітила, що дочка з чимсь від неї криється. І в материнс серце заглянув неспокій.

На третю ніч Уляну заарештували.

— Студентку Уляну заарештували!.. — коти-лося, як хвиля, селом.

По трьох тижнях з міста приїхала Улянина приятелька і сказала, що в інституті заарештували теж декілька студентів. Чутки ходять, що НКВД викрило фашистську групу, що була зв'язана з галицькими націоналістами.

Заскриготіли двері, і Уляна ступила на цементову підлогу. Суворі мовчазні стіни дихнули на Уляну своюю холодною тишею, і вона була серед стін маленькою та безсилою. В Уляниному серці зробилася якась безодня. У неї від страху по тілі пробіглі холодні дрожі і билося шалено серце. Ледве-ледве крізь «намордник» вікна проскакували жовті скалки світла..

Вона відірвалася з місця і підійшла до «намордника». Аж тепер Уляна побачила на підлозі в кутку жінку.

— Що, не подобається?

Уляна мовчала.

— Привикнете, — продовжувала жінка. — мені теж не подобалося... — і, помовчавши, додала. — Сідайте!

Уляна сіла на лахміття, що підсунула жінка.

— Нова? Ще тюремних законів не знаєте. Бачите? — показала пальці. — Мене тяжко мучили.

Уляна побачила довгі худі пальці, кінці пальців чорніли загускллю кров'ю, нігти були вкриті синцями.

— Це тут, у в'язниці?

— Не лякайтесь, тут усього скоштуєте.

У стіну почувся дивний стукіт.

— Чуете, пересторога! Скоро будуть забирати.. Щоночі, як тільки годинник б'є дванадцяту, входять енкаведисти й беруть із камер в'язнів. — По хвилині вона сказала. — Їх тяжко б'ють!..

...Я спочатку не вірила. Я комуністка. А коли мене взяли на допит, переконалася. Це було першого травня. Увечорі, замість чаю дали «баланду» й на годину раніше зробили перевірку. Я довго сиділа на

шалозі в задумі. Пригадалося все мое життя. Думки носилися, мов важкі хмари. І встала і ходила з кутка в куток. І навіть не чула, як до камери підійшов дозорчий. І лише тоді, коли клацнув засув, я стала знову в язнем.

— На допит!

— Їхала вузькими довгими коридорами. Від стін, як з моря, нісся холод і чути було далекий глухий стогін.

«Катаюми» — майнуло в думці.

Я йшла, як у сні. Глухий стогін наблизився. Я почула плач дитини. Їх не пам'ятаю скільки часу я йшла, але я спускалася все нижче і нижче. Енкаведист мене зупинив. Я відчула, що я стою на цементовому містку. Відчинилися двері. В очі вдарив жмут світла. Спочатку я нічого не бачила. А коли відвели прожектор, я побачила низьку, оббиту дошками квадратову кімнату. За столом сидів елегантно вдягнений інтелігент.

— Сідайте! — Він підсунув стілець і кивнув енкаведистові вийти.

Я сіла.

Він відчинив цигарницю.

— Курите?

Я мовчала.

— Не курите? — глянувши на мене зеленими очима.

— Питимете пиво? — запитав м'яким солодким голосом і налив у склянку пінистого напою.

— Будь ласка! Не бійтесь, будьте, як вдома. Ви гніваетесь?.. Може вас хто зобидив? Може вас били?.. Пийте!.. Не хочете. Тоді розкажіть про свою

шкідливу працю на заводі і назвіть своїх спільників. Я знаю, що важко, дуже важко вам, що не розказалися раніше. Я відчуваю, вам тепер боляче. Але... не хвилюйтесь, розказуйте. Розказуйте все, і вас сьогодні ж випустята.

У мені горіла така лютъ, що я хотіла жбурнути склянку з пивом й розбити йому обличчя.

— Можливо ви хочете бачити своїх ворогів?..
Можливо вам потрібні гроші?..

Я мовчала, стиснула уста й мовчала.

Він натиснув електрокляму й вийшов. На голос дзвінка відчинилися у стіні двері, і я побачила в чорному піджаку людину. Я крикнула. Я відчула, що то був кат, про якого говорили в камерах. Люди говорять, що зляканий збільшує пережитий страх. Але цей кат був страшніший за того, про якого говорили в камерах. Кат був п'яний. Він уп'яв у мене вирячкуваті, налиті кров'ю очі й назад подав руки. Я тримтіла. Він похитуючись, з розпростертими пальцями, підходив до мене. Я кинулася до дверей. Кат ударив мене по голові. Я впала, мов підрізана і, як крізь сон, чую, що б'юсь у пропасниці. Кат підняв мене, посадив на стілець і хлюпнув в обличчя кухоль води. Я відкрила очі. Біля мене стояв інтелігент.

— Ну! Будете говорити?

Я мовчала.

— Припечіть трохи.

Кат підніс ручний прес і затиснув у ньому мої пальці. Я скрикнула.

— Заговорите?!.. Притисніть ще трохи.

Кімнату заповнив мій несамовитий крик.

— Ще, ще трохи. Тисніть доки не заговорить.

Я знову знепритомніла... О! Чуєш, чуєш! Ідуть, ідуть!

Улянине чоло укрилося холодним потом. Це сь била дванацята.

Жінка скопиталася і, мов переляканна дитина, пригнулилася до стіни й відмахувалася. — Геть, геть кате!..

Уляна тремтить і холодно дивиться в пітьму.

— Не чіпайте мене! Я не піду!..

Клацає засув. Відчиняються двері.

— Кравченко Уляна! На допит!

Уляна йшла катакомбами вниз — все нижче і нижче. Мертвa гробова тиша, чорна мряка і вологий холод. Їй здавалося, ось-ось впаде низьке склепіння і поховає її.

Уляна стулює міцно щелепи. В ухах тремтять крики жінки.

Невже до ката?..

Невидимі сили довбають її череп, і лізуть до мозку страшні марива, а голова стала терпкою і ключою.

Уляна ще міцніше стулює щелепи.

Вона чує, що вона втрачає людську форму. Її тіло зжалося і стало легким. Вона бачить ката. У нього тупе здеформоване обличчя і карачкуваті короткі ноги. Кат хапає її у свої руки і кладе на стіл.

Уляна напружує нерви і намагається відігнати від себе страх і марива. Але вони припливають до мозку все більше й більше. Кожний Улянин крок викликає позаду неї шарудіння й гук. Вона ясно чує,

Як стугонить земля і ясно чує, як падають з бухканням зрушені камінці позаду неї.

Уляна ступає чим раз тихше й тихше, але земля провалюється, і з прірви вилазять помордовані мертвяки. Вони піdnімають жовті черепи з чорними ямінами й просята рятунку.

— Кравченко, стати!

Холодний голос чекіста уриває напнуті Уляни нерви, і галюцінація зникає.

Уляна перехрестилася. — Як я змучилася!

Енкаведист натискає електрокляму. Дзвінок. Відчинилися двері і, Уляна... побачила чорний піджак.

— Тату! — у нестямі крикнула Уляна.

Кат оставпів.

МАРІЙКА

Зима.

Ніч.

Мороз.

Тиша.

Ніде не чути ні звуку. Лише холодний диск місяця кидає з неба бліде світло на хати.

Село. Село, як усі в теперішню пору села. Нажилося, притаїлося, прислухається.

Поміж кочугурами прокрадалися три озброєних постаті.

Рип, рип, рип... — під ногами.

Зупиняється й знову: Рип, рип, рип.

Хто вони? Вороги, чи свої?

Біля Марійчиної хати зупинились. Загарчав Бровко, побачив озброєних і замовк.

Стукіт у двері й брудна лайка.

Зарипіли, заскиглили двері і впустили в хату трьох. Двох москалів і одного українця, сина Ядвохи Безрідної.

Знову брудна лайка.

Метнулася по хаті заспана господиня. Заблизмав каганець.

Хрипкий заїкуватий голос розбудив дітей. Злякана Марійка становила на стіл: капусту, самогон, огірки.

Вони сиділи за столом, п'ятернею брали капусту, чвакали ротами й пили.

Між ними сидів і господар дому Гриць. Він теж пив — примушували. На нього дивилося три пари запливчастих п'яних очей.

Так, кажеш, бандерівець?.. *Xi-xi-xi!*..

І знову наливали стакани й пили. Пили багато, а потім ригали. В хаті зробилося чадно.

Xi-xi-xi! — Заскалив підсліпуватий зуби і поліз до господині.

Гриць кинувся з-за столу:

— Не смій, бандитська морда!

Свиснув у повітрі нагай і поклав криваву смугу на спині. Другий ударив наганом в обличчя. Потемніло в очах, і Гриць поволі зсунувся на лаву. На неї стікала кров і вибійті зуби.

— Дикуни! Звірі!.. — кричала господиня.

... *Xi-xi-xi!*.. Сміялися скуласті обличчя.

... Коли виходили з хати, біля порогу, вклонився берест і злякано захитався.

Знов загарчав Бровко, але побачив зброю й замовк.

Вели з собою, зі скрученими назад руками, Гриця.

— Так, кажеш, бандерівець!.. *Xi-xi-xi!*

Зновутиша.

Лиш під ногами: Рип, рип.

Дійшли до криниці. Зупинилися, зняли автомата.

— Повертайсь! — крикнули товсті гугняви губи.

Повернувсь.

Цокнули затвори.

— Ай! Ой!.. — Крикнули молоді груди й замовкли.
Замовкли назавжди.

* * *

Про вбитого Гриця погомоніли по селу й забули. Лише не забула Марійка. Завжди сумна, мовчазна, задумана. Зробилась, як смерть. Худа, чорна. Господарство занепало, діти обідрані, босі, голодні

Так пройшла весна і почалися жнива: пекучі, важкі.

А з міста листоноша майже кожного дня приносив нові й нові вістки.

В селі Ясенів повстанці. У Завадові вже українська влада. В Яворові усі советські установи працюють на колесах.

Село тривожилося, хвилювалося і сподівалося переміни.

А одного дня, коли прийшло бабине літо й журавлі летіли на південь, Марійка зникла з села.

* * *

Про загін повстанців щораз більше й більше ширилися вістки по селах. Там у енкаведистів відіб'ють валку з хлібом і повернуть селянам. Там залязницю зіпсують і пустятъ під насип ешелон. То, лишичись, повісять комісара і напишуть — «Геть комуністів».

* * *

Коли Марійка в'їхала на подвір'я вона жахнулася. Від нього віяло пусткою. Там де стояла комора лежала купа землі, ліворуч, між розваленими стінами, стояла плямиста піч, над нею стояв чорний димар, далі до ледави чорніло згарище згорілої клуні.

Невимовний біль стиснув серце. Чула, як пріпливала до голови кров і тяжіла голова.

До неї підійшов сусід. Він хотів поздоровкатися, але лише промовив — Вбивці... Діти теж згоріли...

В Марійки почорніло в очах. Щоб не впасти з коня, вона глибоко вдихнула в себе повітря і потерла скроні. Хтось перетинав їй жили.

— Дядьку, Гордіє, більше не розказуйте. Для мене досить. Дякую. Йдіть. Не ризикуйте собою й не штовхайте на небезпеку родину.

Та не встигла вона доказати речення, як підбігла до них задихана, Гордієва, дочка.

— Марійко, Марійко! Скоріше утікай!.. Вже НКВД в селі!..

Попрощається, але втікати було вже пізно. Схопила автомат і залягла між розваленими стінами.

Один, другий, третій пістріл і енкаведисти біля її двору.

Та-та-та! Закахкотів кулемет.

Бах! Бах! Бах! Брала на мушку.

Уже другий енкаведист падає.

«Я буду боронитися до останньої краплі крові».

Дорожить кожною кулею. Стріляє лише по меті.

Чує як старший дає наказ: — Взяти живою!

«Ні, я не дамся! Я мушу жити! Мушу!»

Ще один падає. Але їй забракло набоїв. Вона відкинула автомат, схопила пістоль і несамовито біжить до ледави.

«До Капшукової левади! До Капшукової левади!» — гонить розум тіло.

Тах-тах-тах!.. Строчить кулемет.

Тум-тум-тум... М'яко вгрузують в землю кулі.

Ось уже й левада. Вже недалеко. Триста метрів і я буду в лісі.

Тах-тах-тах!

Тум-тум!

— Ой! Що це?!

Зробилася тяжка нога і потекло щось тепле. Вона пробігла ще кілька кроків і впала.

«Чи сил немає, чи поранена?».

Марійка напружила всі сили і полізла. Але через декілька хвилин вона стала втрачати силу.

«Боже! Невже попаду в руки енкаведистам!»

«Так, попаду». За сотню кроків від неї москаль. Ще є один набій. Вона цілить його в голову. Московський загарбник падає поруч неї. Розтрощений череп, біліє мозок, очі вилізли.

«Де ж його зброя?.. Автомат!» Забилося серце у неї, заблищаючи очі. Вона схопила, притиснула до плеча, і тах-тах-тах!..

Загарбники на мент зупинилися і попадали на землю.

«Звірі! Азіяти!.. Вам дорого коштуватиме мое життя! Нате! Беріть!...»

Бах-бах-бах!..

Напружувала сили і лізла далі.

Тах-тах-тах!..

Тум-тум!

А вона лізла, стріляла і лізла далі.

«Ще, ще двадцять кроків і ліс. Там схована зброя. Там мій поратунок.»

Убиває ще одного загарбника.

«Боже! Пошли сили! Ще ще трішечки.»

Вона напружила останні сили.

З лісу залунали постріли повстанців.

Енкаведисти відходячи розсипалися по леваді.

Першим підбіг до Марійки чорнолицій юнак, вістун Носенко.

— Марійка, ти ранена?..

— Дай води... Я води хочу — прошепотіла вона блідими устами.

— Дай води...

Її обличчя було крейдяне.

НІЧНИЙ ПРИСТУП

Сталін вбіг у спальню царських палат, як злодій, що піймався у коморі, бігав з кутка в куток. З переляку його низька й віспувата постать виглядала у розкішній кремлівській світлиці смішною й жалюгідною.

«Сосо, візьми себе в руки! Сосо, не дай розходитися нервам!» — заспокоював себе Сталін. Але нерви не слухалися і стрибали, як пси. У цю недоречну хвилину йому так хотілося жити. Він так хоче жити.

На площі, де лежав бальзамований труп Леніна, дудніла земля. Площа, на якій 30 років назад з революційними прапорами йшли робітники й солдати, сьогодні знову миготіла революційними прапорами.

— Американці! Де вони взялися?!. А, знаю, знаю! Це Труман таку лавочку встругнув! Це його робота!.. І Любченко між ними!.. І він проти комунізму?!.. Що?.. Косіор теж з ними!:: Ні, ні):: Не може бути!.. Це мені привиділося...

Сталіна вдарив параліч. Він звалився на ліжко. На його губах з'явилася піна, зблідло обличчя і з перебоями забилося серце.

— Роза!.. Розалія!.. Прийди!.. Допоможи!..

Сталін закрив набряклі повіки. Він побачив Карла Маркса, що крізь товсті гугняві губи промовив: Мої догми покликали тебе зруйнувати Всесвіт і, на

його руїнах і людських черепах, збудувати епоху атеїзму — комунізм. Ти його не докінчив. У твоїх партійних лавах заколот. Негайно постав на ноги МВД і жорстоко покарай бунтарів.

Сталін встав. На рябому обличчі виступив холодний піт і спадав на темнозелений маршальський мундир. Через вікно на башті в соняшнім сяйві блищає рубінова зірка.

Сталін підійшов до телефону й тримаючи рукою взяв слухавку. З його грудей вихопився наказ — МВД! МВД! Застосувати терор «В».

Наказ глухо відбивався у білих кутках мовчазних стін.

— МВД!.. МВД! — З піною в роті кликав своїх вірних псів. Але телефони мовчали.

Кремль почав валитися. До кімнати у сірій шинелі увійшов з тризубом на шапці солдат.

— Хто ти?.. — кричить Сталін.

— Я Петлюра.

— Петлюра?.. Я такого не знаю.

— Симон Петлюра. Український Прометей.

— Це той, що в 17 році повів український народ за свою незалежність?..

— Так.

— Ти ж убитий. Мій агент тебе вбив.

— Він помилився. Він стріляв холоситими. Бачиш, я живий. Українські Прометеї невмирущі.

— Я знаю, ви твердий народ. Ваша нація, як гідра. Відрубай голову, а виросте десять. А те розкрий таємницю мені, чому вони невмирущі?

— Бо українська нація має в собі внутрішню силу. І ця сила поповнює вождів.

— І ваша нація вірить у цю цілющу силу?

— Так. Скільки разів сусіди розривали нашу землю, але ця нерукотворна сила магнетом притягує до княжої столиці відірвані від старо-княжого Києва київсько-русські землі. Ще при князю Володимирі Великому наші предки Руси відчули, що в їхніх жилах тече кров однієї матері і одного батька. Ім'я цих батьків є Русь-Україна.

— Що ж ти хочеш?

— Я прийшов тебе судити. Зараз станеш перед Судом. — Голос Симона Васильовича злегка тремтить і трохи підвищений.

— Чуеш! — З того світу встали розстріляні й закатовані тебе, кате, судити. Подивись на свої жертви. Їх мільйони!..

Це йдуть в одностроях військовики, що повірили догмам Маркса і створили для тебе, диктаторе, трон, а потім були тобою розстріляні.

То йдуть, з піднятим чолом взявшись за руки, найкращі сили поневолених націй на Голготу.

А то, — з блідими землистими обличчями, у лахміттях і латаних свитах, — йдуть з родючої України раби-колгоспники.

А ген лежать з кривавими дірками у потилиці, трупи Вінниці, Лук'янівки й Биковні.

А ще далі, ген — нелюдські потвори з пухлими обличчями, — то людоїди 1933 року. Чуеш, кате! Людоїди сталінської епохи.

А то з концтаборів чути плач і стогін ще незакотованих, але приречених тобою на смерть.

Сталін від припливу крові метався й стогнав. Коли нічний приступ дійшов до кульмінаційної вер-

шини, де виконавець, виконуючи над Сталіном вирок
Суду, накинув Сталіну на шию петлю; він скажено
здригнувся і кліпнув очима.

За вікнами стояла літня тиха ніч.

Я НЕ ЗРАДНИК

Коли гармати рвали на шматки небо й землю і палажкотіли роз'ятрені села, коли на подвір'я ввігнався варвар і вбив сліпого батька — тоді я став на коліна, поцілував окривавлене чоло, поклявся й пішов у далекий незнаний світ.

Тоді я став блудним сином і довго — довго блукав чужими землями...

...Моя Нене, Страднице! Прости мене, що я кинув Тебе! Я не зрадник!

...Чужий вітер пронизував наскрізь мое знесилене тіло, колов обличчя, а собаки шарпали мою подерту одежду та кусали зранені ноги.

Але я йшов і йшов. Через урвища, гори, провалля, трясовини — шукав Правди.

І скрізь кидали у вічі: Чужинець!

Інколи мої зранені ноги підкошувались, і я падав. Тоді я згадував батьківську кров, згадував Матір, і з підкріпленими силами я піdnімався і знову йшов. Крізь бурі, блискавиці, хуртовини...

Мамо, Страднице моя! Не сумуй і не журися. Твій син, хоч змучився, стомився, але ще сильний духом і надією. Він готовий до чину! Він Тебе не зрікся і не зречеться. Виглядай! Він прийде на Весні!..

З М І С Т

Прощай	5
Потолочені хліба	8
Колони йдуть...	12
Іменини	16
На кордоні	21
На чужині	24
Дружина	26
Чужими дорогами	30
Хутори горять	38
Кат	52
Марійка	52
Нічний приступ	58
Я не зрадник	62

СПРАВЛЕННЯ ДРУКАРСЬКИХ ПОМИЛОК

Надруковано	стор.	рядок згори	треба
віна	5	8	вона
цибуло	5	16	цибулі
засмалцований	5	22	засмальцюваний
заскиглала	6	7	зискиглила
.	7	5	,
радовалася	9	7	радувалася
—	9	12	.
—	10	7	
Товаріші!..	14	6	Товаріщі!..
Сжігайте	14	6	Сжігайте
Храніте	14	7	Храніте
—	14	34	
в гості!	16	34	в гості.
—	17	4	
іменниця...	17	8	іменинниця..
в	20	20	
— Олю!	20	22	— Олю! —
— З Волині?..	22	2	— З Волині...
кладіть!	22	4	кладіть.
виліза.	22	5	валіза.
носком	23	14	ніском
вагоні	34	9	вагоні
на б серце вкрайла	43	1	
для неї. І мати			
метушилася і ста-			
	45	25	на б серце вкрайла
			для неї. І мати
			метушилася і ста-
з'явилася	58	20	з'явилася

ОБКЛАДИНКА Б. СПЕСИВОГО